

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆՑԻ
«ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ»-ՈՒՄ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ս. Ա. Միքայելյան

sonmiq20@gmail.com

Բանալի բառեր. հայերենի արաբական փոխառություններ, ընդհանուր գործածություն ունեցող բառեր, բարբառային բառեր, հազվադեպ կիրառվող բառեր, մեռած բառեր և նշանակություններ:

Մեր նախորդ հոդվածներում հայերենի արաբական փոխառություններն ուսումնասիրել ենք ըստ Հ.Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան»-ի¹: Այդ բառարանն, ինչ խոսք, պարունակում է հարուստ նյութ, ընդ որում բավականին ընդգրկուն, համապարփակ և բազմաշերտ²:

Սույն հոդվածում արաբական փոխառություններին անդրադառնում ենք ըստ մեկ այլ, ժամանակագրական առումով ավելի ուշ շրջանին պատկանող հայերենի կարևորագույն բառարաններից Ստ.Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան»-ի³: Ի տարբերություն նախորդի՝ այս բառարանում բերվող արաբական փոխառությունների զգալի մասը, բնականաբար, համարվում է նոր գրական հայերենի բառապաշարի գործածական բառեր:

Այս երկու հսկայածավալ բառարանների կազմման սկզբունքները, ելնելով նրանց բնույթից, տարբեր են, սակայն մեր հարցին առնչվող հայերենի արաբական բառաշերտի համակողմանի ուսումնասիրության առումով բավականաչափ կարևորություն ունեն: ՀԱԲ-ում ընդգրկված արաբերեն փոխառությունները, որոնք քաղված են գլխավորապես հայ միջնադարյան մատենագրությունից, բերված են իրենց համապատասխան բացատրություններով, գործածության սկզբնաղբյուրներով, ստուգաբանություններով, արա-

¹ Տե՛ս Ս.Միքայելյան, Միջին հայերենի շրջանում կատարված արաբական փոխառությունների բաղաձայնական համակարգը //«Լեզու և լեզվաբանություն», 2017, էջ 37 - 48, Ս.Միքայելյան, Ձևաբանական և բառակազմական դիտարկումներ միջին հայերենի արաբական փոխառությունների վերաբերյալ //«Լեզու և լեզվաբանություն», 2018, 2 (19), էջ 34-40:

² Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հհ. 1-4, Ե., 1971-1979:

³ Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան հհ. 1-4, Ե., 1944-1945:

բերեն համարժեք ձևերով, իսկ որոշ բառերի դեպքում՝ հայերեն բարբառային տարբերակներով, թեև պետք է նշել, որ փոխառությունների բարբառային բառաշերտն առավելապես ներառված է Հ. Աճառյանի «Հայերեն գաւառական բառարան» և «Թուրքերենից փոխառեալ բառեր հայերէնի մեջ» աշխատություններում⁴:

Ստ.Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան»-ն ընդգրկում է հայերենի՝ 5-րդ դ. մինչև 20-րդ դ. գրեթե կեսերի բառապաշարը, այդ թվում նաև՝ արաբերեն փոխառությունները: Հատկանշական է, որ Հ.Աճառյանի՝ վերոնշյալ բառարանների բառամթերքից բացի, այս դեպքում կան նաև արաբերեն այնպիսի բառեր, որոնք ավելի նոր շրջանի պատկանելով, չկան այլ բառարաններում: Այս բառերի շնորհիվ է նաև, որ հնարավոր է հասկանալ, թե փոխատու և փոխառու լեզուները պատմական զարգացման ընթացքում ինչպիսի առնչություն են ունեցել և այժմ ունեն: Բառարանում նշվում է նաև փոխառության՝ ուղղակի կամ միջնորդավորված լինելը (օր.՝ արաբ, արաբ-ռուս., արաբ.-ռուս. ֆրանս.-ից, արաբ.-տաճկ.), որը ցույց է տալիս բառի՝ հայերենին անցնելու ուղիները: Այս հանգամանքը կարևոր նշանակություն ունի քննվող նյութը լեզվի՝ պատմամշակութային, աշխարհաքաղաքական գործոնների զարգացման համատեքստում դիտարկելու պարագայում:

Բառարանի կազմման սկզբունքին համապատասխան՝ արաբերեն փոխառությունները ևս բաժանված են գործառական և ժամանակագրական տարբեր բառաշերտերի՝ *լեզվում (և՛ հին, և՛ նոր) ընդհանուր գործածություն ստացած բառեր, զավառական կամ բարբառային բառեր* (+ նշանով դրված), *մեռած կամ հազվադեպ կիրառվող բառեր, մեռած բառեր և նշանակություններ* (*նշանով դրված) (հեղինակի բնորոշմամբ՝ այս վերջին դասակարգումը սուբյեկտիվ է և պայմանական (թեև մեր դիտարկմամբ՝ բավականին արժանահավաստ)):

Առանձին կարևորություն է ներկայացնում նաև բազմիմաստ բառերի ուսումնասիրությունը՝ դիտարկելով այն բառի պատմական զարգացման համատեքստում, որը թույլ է տալիս վերհանելու

⁴ Տե՛ս Հ. Աճառեան, Հայերեն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913: Նույնի՝ Թուրքերենէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մեջ, Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902: Գրքի վերնագիրը պայմանական է. դրանք փոխառություններ են օսմաներենից, որը կազմված է թուրքերենի, արաբերենի և պարսկերենի խառնուրդով (տե՛ս Հ. Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 14):

բազմիմաստության առաջացման օրինաչափությունները և իմաստների ներքին կապը, որը, թեև, առանձին դեպքերում, այնքան էլ պարզորոշ չէ:

Ստորև Ստ.Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան» աշխատությունից մեր առանձնացրած արաբերեն փոխառյալ բառերից մի քանիսը փորձենք ներկայացնել վերոնշյալ լեզվական գործոնների հաշվառումով:

1. *Լեզվում ընդհանուր գործածություն ստացած բառեր:*

ա) *Ամիրալ* «ռազմածովային ծառայության բարձրագույն պաշտոնյա» (արաբ. amir-al-bahr, բառացի՝ «ծովի ղեկավար, տիրակալ»)⁵: Բառը հայերենին է անցել ռուսերենի միջնորդությամբ⁶: Ռուսերենն, իր հերթին, 17-րդ դ. փոխառել է գերմաներենից կամ հոլանդերենից: Այս լեզուներին անցել է հին ֆրանսերենից՝ a(d)miral տարբերակով, որն էլ ծագում է արաբերենի amir-al-bahr, «ծովի ղեկավար, տիրակալ» բառակապակցությունից⁷:

Ինչպես կարելի է նկատել, նկարագրական կառույցի երկրորդ բաղադրիչը՝ bahr («ծով»), փոխառու լեզվում (լեզուներում) չի պահպանվել: Մեր լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում բառն աստիճանաբար կորցրել է կենսունակությունը, դուրս մղվել ակտիվ բառապաշարից, փոխարինվել հայերեն «ծովակալ» համարժեքով:

բ) *Ալգեբրա* «մաթեմատիկայի այն բաժինը, որում քանակությունները հաշվվում են տառերի միջոցով» (արաբ. al-gebr բառացի՝ «միացումն մասերի, համալրում»)⁸: Բառը հայերենին է անցել ռուսերենի միջնորդությամբ, որն էլ իր հերթին փոխառել է գերմաներեն al-gebr տարբերակից⁹: 12-րդ դ. այս գիտաճյուղը թափանցեց Եվրոպա և սկսեց արագորեն զարգանալ: Տերմինը առաջին անգամ կիրառել է ծագումով պարսիկ, միջնադարյան արաբագիր գիտնական Ալ-Խորեզմին:

⁵ Փոխառյալ բառերի գրառման համար գործածվել է Baskerville MT for Brill 02 տառադարձման համակարգը (տե՛ս www.brill.com), իսկ նրանց համարժեք ձևերի և իմաստների՝ հայերեն նշված աշխատություններում տրված տարբերակները մեր կողմից համեմատվել են *"Al-Qamus al-jadid"*, T., 1985 (արաբերեն) և *Баранов Х., Большой арабско-русский словарь*, т. 1, 2, М., 2002) բառարաններում ներկայացված տարբերակների հետ: Արաբերեն բառերի՝ վերոնշյալ աղբյուրներում ներկայացված տառադարձումը ճշգրտվել և միօրինակացվել է:

⁶ Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 1, էջ 29:

⁷ Տե՛ս Մ. Փասեր, Этимологический словарь русского языка, т. 1, М. 1986, էջ 62:

⁸ Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, նշվ. աշխ., էջ 16:

⁹ Տե՛ս Մ. Փասեր, նշվ. աշխ., էջ 70:

Արաբերեն ծագմամբ, համընդհանուր գիտական կիրառություն ունեցող այս բառի գործածությունը ևս աստիճանաբար դուրս է մղվել մեր լեզվի ակտիվ բառապաշարից՝ փոխարինվելով հայերեն համարժեք *«հանրահաշիվ»* տարբերակով:

գ) *Ալկոհոլ* (արաբ.՝ al-kuḥul «1.ծարբաներկ, 2.շատ մաքուր, կրկին թորած սպիրտ») բառը ևս ընդգրկված է լեզվում ընդհանուր գործածություն ստացած բառախմբում¹⁰: Բառիմաստի ծագմանը, զարգացման օրինաչափություններին անդրադարձել ենք մեր նախորդ հոդվածում¹¹: Այստեղ նշենք միայն, որ ի տարբերություն վերոնշյալ փոխառությունների, այս բառը հայերենում կենսունակ է, կիրառվում է «ոգելից խմիչք» համարժեք տարբերակի հետ զուգահեռ, ստեղծվել են նոր բառաձևեր, ինչպես՝ *ալկոհոլային, ալկոհոլացնել* և այլն:

դ) *Գազել*՝ «երկտող տներից կազմված ոտանավոր, որում յուրաքանչյուր տան վերջին հատվածը կրկնում է առաջինի վերջավորությունը» (արաբ. gazal «սիրային, քնարերգական բանաստեղծություն», ծագում է gazala «հաճոյախոսել, սիրալիրություն, սիրախաղ անել» արմատից)¹²: Սա միջնադարյան արաբական (արևելյան) տաղաչափությունից փոխառված, չափածո ստեղծագործություններում կիրառվող ձև է, որը գործածություն է ստացել նաև հայ քնարերգության մեջ:

ե) *Աճպարար* «ձեռնածու» (արաբ. ‘ajab «զարմանք, հիացմունք» + հայ.՝ *արար*) բառը ևս ընդգրկված է հայերենի համընդհանուր գործածություն ստացած բառերի մեջ¹³: Այն միջինհայերենյան շրջանում կատարված փոխառություն է, որն աստիճանաբար յուրացվել է լեզվում, առայսօր կենսունակ է, «ձեռնածու» հայերեն համարժեքի հետ ունի զուգահեռաբար կիրառություն: Ավելին, փոխատու լեզվի համեմատությամբ, նկատելի է բառիմաստի զարգացում. բառը կիրառվում է նաև փոխաբերական՝ «խաբեբա» իմաստով: Բացի այդ, հիմք է հանդիսացել նոր բառերի կազմության՝ *աճպարարություն* «1.աճպարար լինելը, աճպարարի արհեստը, 2.ճարպիկ խաբեբայություն» և այլն:

¹⁰ Տե՛ս *Մտ. Մալխասյանց*, նշվ. աշխ., էջ 18:

¹¹ Տե՛ս *Մ. Միքայելյան*, Արդի գրական հայերենի՝ արաբերեն ծագման մի քանի փոխառությունների մասին // *«Լեզու և լեզվաբանություն»*, 2019 , 2, էջ 38-42:

¹² Տե՛ս *Մտ. Մալխասյանց*, նշվ. աշխ., էջ 403:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54:

2. Գավառական կամ բարբառային բառեր:

ա) *Զավթել* բառը վկայված չէ Հ.Աճառյանի «Արմատական բառարան»-ում, Գ.Զահուկյանի «Հայերեն ստուգաբանական բառարանում»: Բառը գտնում ենք Ստ.Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանում»՝ որպես գավառային կամ բարբառային բառ (+ նշանով)՝ «1.գրավել, տիրապետել, իր իշխանության տակ առնել, 2.նվաճել, զսպել» իմաստներով¹⁴: Ըստ հեղինակի՝ այն արաբերեն ծագմամբ (տաճկերենով) միջնորդավորված փոխառություն է (ծագում է արաբ. *dabata* «1. զսպել, պահել, 2. բռնել, որսալ, նվաճել» բայարմատից): Բառը կենսունակ է արդի հայերենում, կան այդ բառով կազմված մի շարք նոր բառեր՝ *զավթիչ, զավթողական, զավթողարար, զավթում*՝ն այլն¹⁵:

բ) *Թայֆա* «1.մարդկանց խումբ, որոնք միացած են իրար հետ մի որոշ (ոչ արդար) նպատակի հասնելու համար. համախոհների խումբ, 2.պարտիա, որ հետամուտ է ոչ այնքան իր քաղաքական շահերը պաշտպանելու, որքան նեղ պարտիական կամ անձնական շահերը (գործածվում է անարգական նշանակությամբ)»¹⁶ (արաբ. *tafa* «1.դաս, շարք, 2.խումբ, դասակարգ»): Թեև հստակ չի նշում բառի՝ հայերենին անցնելու ուղիները և ժամանակաշրջանը, սակայն այն ևս արդի հայերենի բարբառային և խոսակցական տարբերակներում բավականին կենսունակ է: Կիրառվում են նաև *թայֆայական, թայֆայականություն, թայֆաբազ, թայֆամոլ* բառակազմական ձևերը: Հատկանշական է, որ արաբերենում բառը չունի անարգական նշանակությամբ կիրառություն, այսինքն՝ փոխատու լեզվում (կամ լեզուներում) այն բառիմաստի հետագա զարգացման հետևանք է:

գ) *Խալաթ* «1.զգեստ, որով իշխողները պարգևատրում էին որևէ մեկին՝ ի նշան իրենց գոհունակության, 2.երկար ու լայն կապա, որ առավոտյան արթնանալիս հագնում են, 3. նորահարսին տրվող նվեր» (արաբ.՝ *xil'a* «պարգև տրված հագուստ, պարգև») բառն առայսօր կենսունակ է հայերենի բարբառային տարբերակներում և առօրյա-խոսակցական լեզվում: Նկատենք, որ փոխատու լեզվի հա-

¹⁴ Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 16:

¹⁵ Տե՛ս Է. Բ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., 1976, էջ 363:

¹⁶ Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 80:

մեմատությամբ տեղի է ունեցել բառիմաստի նեղացում, մասնավորեցում:

դ) *խաթաբալա* «փորձանք, դժվար կամ տհաճ դրություն, որի մեջ մարդն ընկնում է» (արաբ. xata' «սխալ, հանցանք», bala «փորձանք») բառը ևս վկայված ենք գտնում Ստ. Մալխասյանցի բառարանում՝ որպես բարբառային կամ գավառական նշանակություն ունեցող, արաբերեն ծագմամբ. այն ամենայն հավանականությամբ միջնորդավորված փոխառություն է:

ե) *Հաբ* բառը «ղեղահատ» նշանակությամբ Ստ. Մալխասյանցը համարում է արաբերեն ծագման բարբառային փոխառություն, որի արաբերեն համարժեքն է habb, թեև չի նշում վերջինիս իմաստը¹⁷: Արաբերեն habb բառն ունի «1. հատիկ, սերմ, կորիզ, 2. պտուղ» իմաստները: Թեև այն վկայված չէ վերը նշված արմատական և ստուգաբանական բառարաններում, սակայն մեզ հավանական է թվում *հաբ* բառի արաբերեն ծագումը, բառիմաստի զարգացման արդյունքում «ղեղահատ» նշանակության ձեռքբերումը: Այն հայերեն համարժեք ձևի հետ զուգահեռաբար կիրառվում է, ավելի հաճախ գործածական է արդի հայերեն խոսակցական լեզվում և բարբառներում:

3. Մեռած կամ հազվադեպ կիրառվող բառեր, մեռած բառեր և նշանակություններ:

Ինչպես վերը նշեցինք, Ստ. Մալխասյանցը գտնում է, որ այս խմբերի առանձնացումը պայմանական է կատարվել: Համապատասխան միավորների ուսումնասիրությունից նկատել է այն, որ այստեղ առանձնացված են հիմնականում միջինհայերենյան շրջանում կատարված մի շարք փոխառություններ, որոնք ըստ իմաստային (թեմատիկ) խմբերի կարելի է ներկայացնել, որպես՝ 1) միջնադարյան բժշկության մեջ կիրառվող բուսատեսակների անվանումներ, օրինակ՝ *հոտոտ* «աչքացավի համար դեղ» (արաբ. hudad), *աթխար* «վաղամեռուկ խոտ» (արաբ. ixir), *կակիկայ* «դեղի տեսակ. աղի ծաղիկ» 2) հարկատեսակներ՝ *աղլհակ* «փարախի ոչխարի վրա դրված հարկ» (թրք. *աղլ* «փարախ» և արաբ.՝ haqq «իրավունք» բառերից), *հազր* «եզան վրա դրված հարկ» («փարախ, մակաղատեղ, ցանկապատ»), *ուշուր* «տասանորդի տուրք», *դաման* «հարկ, տուրք» (damn «երաշխավորություն, վնասի հատուցում»), *դաւիլ* «դաշնագիր,

¹⁷ Տե՛ս նույն տեքստում, էջ 7:

մութիակ» (արաբ.՝ tahwil «մութիակ») և զանազան այլ իմաստային (թեմատիկ) խմբերին առնչվող բառային միավորներ, որոնք անվանող երևույթները և հասկացությունները ժամանակակից կյանքի բաղադրիչներ չեն:

Ключевые слова: арабские заимствования армянского языка, общеупотребительные слова, диалектные слова, редко используемые слова, мертвые слова и значения.

С. А. Микаелян, Арабские заимствования “Армянского толкового словаря” Ст. Малхасянца. В статье рассматриваются арабские заимствования армянского языка согласно “Армянского толкового словаря” Ст. Малхасянца. Исследование показывает, что часть слов продуктивна и сегодня, некоторые слова используются параллельно с армянскими эквивалентами, а некоторая часть вытеснялась из активного запаса слов.

Key words: Arabic borrowings of Armenian, common words, dialectal words, rarely used words, dead words and meanings.

S. A. Mikayelyan. The Arabic Borrowings of Malkhasyants' "Armenian Explanatory Dictionary". The article studies the Arabic borrowings of Armenian according to Armenian explanatory dictionary compiled by St. Malkhasyants. Research shows that a group of words are still viable in Armenian today, a group of words are used in parallel with the Armenian equivalent, and a number of words, having lost their viability, have been pushed out of the active vocabulary